

APSTRAKTI

Svi tekstovi su poredani po redoslijedu prispjeca

Aida Bičakčić, kustos, muzeolog, JU „Gradski muzeji“ Sarajevo
Partizansko spomen-groblje na putu između mira i konflikta

Naslov izlaganja izravna je referenca na publikaciju Peace Path Conflict, odnosno instrument za procjenu kapaciteta izgradnje mira u obnovi i rehabilitaciji kulturne baštine (ICCROM). Namjera izlaganja jeste predstaviti navedeni instrument te identificirati one segmente metodologije koji bi mogli doprinijeti razumijevanju „konfliktnosti“ i „osporavanosti“ Partizanskog spomen-groblja. Iako autorica dolazi iz disciplina koje se bave materijalnošću kulturne baštine (povijesnoumjetničko istraživanje i konzervacija), u predloženom izlaganju naglašava važnost metoda socijalne antropologije za održivost rezultata konzervatorsko-restauratorskih postupaka, kao i za očuvanje vrijednosti koje potvrđuju i ističu povijesnoumjetnička istraživanja. Oslanjanje na instrument PATH nije osmišljeno s ciljem promocije uspostavljene metodologije, već njezina kritičkog sagledavanja i aproprijacije u kontekstu života Bogdanovićevog mostarskog spomenika.

Elma Fišić, historičarka umjetnosti, kustos, Historijski muzej BiH Sarajevo

Umiranje spomenika: između ideologije, zaborava i muzeološke reanimacije

Spomen-park Vraca, nastao 1981. godine kao mjesto pamćenja posvećeno žrtvama fašizma i oslobođenju Sarajeva u Drugom svjetskom ratu, u postsocijalističkom periodu ulazi u proces fizičke degradacije i fragmentacije upravljačkih nadležnosti. Slične procese moguće je pratiti i na primjeru Partizanskog spomen-groblja u Mostaru, čija je simbolička i materijalna devastacija postala jedno od ključnih pitanja savremenih politika sjećanja u Bosni i Hercegovini. U oba slučaja mijenjaju se interpretativni okviri antifašističkog nasljeđa, što rezultira njegovim postupnim iščezavanjem iz javnog prostora – nerijetko i pokušajima fizičkog, nasilnog brisanja iz urbanog pejzaža.

Historijski muzej Bosne i Hercegovine, u tom kontekstu, razvija muzeološke, istraživačke i participativne prakse koje uključuju dokumentovanje materijalnih ostataka, rad sa fragmentima devastiranih spomenika te javne i edukativne programe usmjerene na reinterpretaciju antifašističkog nasljeđa. Ove aktivnosti otvaraju prostor za redefinisanje uloge muzeja kao institucije koja ne samo da interpretira nasljeđe, već aktivno učestvuje u njegovoj društvenoj reaktualizaciji i ponovnom uspostavljanju njegove javne vidljivosti. Rad pokazuje kako muzejska praksa može funkcionisati kao posrednik između materijalnog nasljeđa i savremenih politika sjećanja, posebno u odnosu na memorijalne cjeline poput Vrace i Partizanskog spomen-groblja u Mostaru, koje danas egzistiraju između institucionalnog zanemarivanja, političke instrumentalizacije i pokušaja nove simboličke artikulacije.

Istraživanje se posebno bavi pitanjima: na koji način memorijalni prostori gube, transformišu ili zadržavaju svoj dignitet u uslovima promjene ideoloških paradigmi? Kako se materijalna degradacija i institucionalno zanemarivanje preklapaju sa simboličkim procesima zaborava? I u kojoj mjeri muzejska praksa može djelovati kao aktivni akter u reaktivaciji memorijalnih pejzaža – a ne samo kao njihov čuvar? Šta sve muzej može uraditi za Partizansko spomen-groblje u Mostaru? Kojom sve smrću umire jedan spomenik – i može li muzej pomoći da ga se reanimira?

mr Amra Čusto, historičarka, Kantonalni zavod za zaštitu kulturno historijskog i prirodnog naslijeđa Sarajevo

Partizansko groblje u Mostaru, antifašističko naslijeđe i savremene interpretacije

Partizansko groblje u Mostaru, antifašističko naslijeđe i savremene interpretacije Izlaganje će se fokusirati na Partizansko groblje u Mostaru kao reprezentativan primjer modernističke memorijalne arhitekture nastale u vrijeme Jugoslavije, spomenika posvećenog Drugom svjetskom ratu i važnog naslijeđa historijskog antifašizma. Iz bosanskohercegovačkog konteksta, poseban osvrt biće stavljen na različite dinamike politka sjećanja od devedestih godina pa do danas, a koje su se odrazile na savremene interpretacije ovog nekada nezaobilaznog mjesta sjećanja. Istaknuti će se procesi nacionaliziranja antifašizma, prisustvo političkih i nacionalnih narativa, revizionističkih tumačenja, što dovodi do stvaranja snažne napetosti između valorizirane vrijednosti Partizanskog groblja i stvarnog stanja njegove fizičke očuvanosti i simboličkog značenja.

prof. mr Robert Kepić, konzervacijski biolog i pejzažni arhitekt,
Franjevačka klasična gimnazija, Visoko

Pejzažna struktura i dendrološke karakteristike vegetacije Partizanskog spomen- groblja u Mostaru

Partizansko spomen-groblje u Mostaru predstavlja jedinstvenu sintezu arhitekture, pejzaža i kulture sjećanja potvrđujući se kao prostorna metafora univerzalnog pamćenja. Skladno uklopljeno u prirodni ambijent, ovo monumentalno djelo za čije se pejzažno uređenje pobrinuo ing. Dževad Golubić, djeluje kao organski dio pejzaža iz kojeg se razvija okolni pejzaž. Istraživanje dendroflora Partizanskog spomen-groblja provedeno u 2024. godini obuhvatilo je terensku determinaciju drvenastih i grmolikih vrsta, analizu arhitektonske cjeline, kao i pregled istorijske fotografske građe i stručne literature. Rezultati su pokazali prisustvo 58 vrsta svrstanih u 32 porodice, od čega 6 pripada golosjemenjačama (Gymnospermae), a 52 kritosjemenjačama (Angiospermae).

Prema geografskom porijeklu dominiraju vrste euroazijskog areala. Poređenjem sa ranije dostupnim podacima utvrđeno je da je pejzažna cjelina pretrpjela znatne promjene usljed ratnih razaranja i poslijeratnog zanemarivanja, pri čemu su pojedine vrste nestale, a floristički sastav je izmijenjen. Istraživanje potencijalno ugroženih vrsta iz 2025. godine donosi pregled sedam vrsta: pitospor (*Pittosporum tobira* Ait.), mušmulica (*Cotoneaster horizontalis* Dcne.), vrbolisna mušmulica (*Cotoneaster salicifolius* Franch.), tamaris (*Tamarix tetrandra* Pall.), judino drvo (*Cercis siliquastrum* L.), santolina (*Santolina* sp.) i smilje (*Helichrysum italicum* (Roth) G.Don). Nedostatak redovnog održavanja, uključujući rezidbu, oblikovanje i kontrolu širenja vegetacije, omogućio je dominaciju pojedinih vrsta koje ugrožavaju osjetljivije i rjeđe biljne elemente, ali i samu arhitektonsku strukturu razvijanjem korijenovog sistema.

Terenskim istraživanjem iz 2026. godine izdvojeno je devet drvenastih i grmolikih vrsta čiji rast zahtijeva kontinuirano praćenje i kontrolu, a njima pripadaju: lovor (*Laurus nobilis* L.), lempirika (*Viburnum tinus* L.), kupina (*Rubus* sp.), svib (*Cornus sanguinea* L.), čempres (*Cupressus sempervirens* L.), smokva (*Ficus carica* L.), bršljan (*Hedera helix* L.), šibika (*Coronilla coronata* L.) i pajasen (*Ailanthus altissima* (Mill.) Swingle). Rezultati ukazuju da, uprkos zapuštenosti, Partizansko spomen-groblje posjeduje vrijedan i raznovrstan dendrološki fond, te da zahtijeva hitno provođenje zaštitnih mjera i revitalizaciju.

Amar Mehinagić, arhitekt, asistent, Internacionalni univerzitet Burch Sarajevo

Voda između infrastrukture i memorije: analiza sistema snabdijevanja, drenaže i degradacije Partizanskog spomen-groblja u Mostaru

Tema istražuje ulogu vode u funkcionisanju, degradaciji i savremenom razumijevanju kompleksa Partizanskog spomen-groblja u Mostaru, posmatrajući vodu istovremeno kao infrastrukturni i memorijalni element prostora. Kroz terenska istraživanja, mapiranje postojećeg drenažnog sistema, analizu tehničke dokumentacije, kao i mikroskopske i hemijske analize uzoraka vode i materijala, istraživanje identificira ključne mehanizme degradacije povezane sa nefunkcionalnim ili degradiranim sistemima odvodnje.

Poseban fokus rada usmjeren je na pitanje šire vodne infrastrukture kompleksa, uključujući tragove sistema snabdijevanja vodom, bunare i pomoćne infrastrukturne objekte čija funkcija danas nije u potpunosti dokumentovana. Iako originalni sistem distribucije i odvodnje vode nije sačuvan u dostupnoj dokumentaciji, tragovi na terenu ukazuju na postojanje složenog hidrotehničkog sistema koji je imao značajnu ulogu u funkcionisanju i prostornom doživljaju kompleksa.

Cilj prezentacije jeste otvaranje daljih istraživanja usmjerenih ka razumijevanju cjelokupne vodne infrastrukture spomenika (mapiranje i izradu tehničkog crteža), njenog uticaja na procese degradacije, kao i mogućnosti integracije savremenih metoda monitoringa i zaštite u buduće procese konzervacije i revitalizacije lokaliteta.

dr Adis Elias Fejzić, ADDIS, vajar, Univerzitet u Sarajevu (Akademija likovnih umjetnosti), BiH & RMIT University (Centre for Global, Urban and Social Studies), Melbourne, Australia

Pisari, kovači i ukleti neimar: Tragom stećaka u djelu Bogdana Bogdanovića

Ovaj rad predstavlja lični i intimni osvrt na djelo Bogdana Bogdanovića, s posebnim fokusom na karakteristike kojima je ono (po)vezano za umjetnost stećaka. Njegovi spomenici nastaju kao rezultat kontemplativne igre i kreativnog rituala, što je naročito evidentno na primjeru Partizanskog groblja u Mostaru. Pri konceptualizaciji i realizaciji ovog djela, Bogdanović i njegovi klesari pojavljuju se u ulogama srednjovjekovnih pisara i kovača, stvarajući autentičan „grad mrtvih i živih“. Ovaj memorijalni kompleks je simbol naše tragične povijesti koji nadilazi puku ilustraciju nesreće. „Mostarska partiza“ je istovremeno (pod)sjećanje i na život i na smrt u metaforama koje odražavaju složene filozofske i metafizičke koncepte. Bogdanov kam(en) i riječ su mjera pravog čovjeka i neimara – mjera etike i estetike koja (po)kazuje da bi ovaj svijet trebao biti sretnije i ljepše mjesto, na kojem ratni spomenici ne bi ni imali razlog za svoju materijalizaciju i postojanje.

Nedim Pustahija, historičar, kustos, Historijski muzej BiH Sarajevo

Od memorijala ka historiji: Partizansko spomen-groblje i mostarski NOB kao slojeviti društveni proces

Partizansko spomen-groblje u Mostaru predstavlja jedno od najznačajnijih memorijalnih ostvarenja Bogdana Bogdanovića, ali i ključno mjesto na kojem se prepliću arhitektonska forma i historija Narodnooslobodilačkog pokreta u Mostaru. Umjesto da se spomenik posmatra kao završna tačka procesa memorijalizacije, ovaj rad ga tretira kao ulaznu tačku u rekonstrukciju šire društvene i političke historije mostarskog NOB-a. Fokus istraživanja je na procesima koji su oblikovali antifašistički pokret u Mostaru tokom Drugog svjetskog rata i „mostarsko” iskustvo Narodnooslobodilačke borbe kroz različite prizme poput: formiranje i djelovanje partizanskih jedinica, razvoj pokreta otpora u urbanom prostoru, te iskustva represije, mobilizacije i stradanja.

U tom okviru, posebna pažnja posvećuje se Mostarskom bataljonu kao jednoj od ključnih formacija lokalnog otpora, čija se struktura i iskustvo reflektuju u memorijalnom prostoru spomen-groblja. Spomenik se u ovom pristupu razumijeva kao kondenzovana memorijalna sinteza tih procesa – prostor u kojem kompleksna historija dobija simbolički izraz, ali istovremeno i trajno upisuje u pejzaž grada. Imena uklesana u kamen, poput Adema Buća ili Mithata Haćama, ne posmatraju se kao biografske jedinice, već kao indikatori širih društvenih dinamika i oblika otpora u ratnom Mostaru i Bosni i Hercegovini.

Partizansko spomen groblje u Mostaru: između kulture sjećanja, kulturnog pamćenja i integracije u danas

Spomenik iz određenog perioda historije je u današnjem trenutku snažno određen kulturom sjećanja i kulturom pamćenja. Fizičko stanje spomenika, sagledivost u prostoru, redovno održavanje i ostali slični „materijalni“ aspekti su ono što određuje način na koji se spomenik sagledava i „osjeća“ unutar društva. Međutim, kultura sjećanja nije neopipljiv pojam. Ona je veoma materijalno iskazana kroz prostorno planske dokumente kroz koje je vidljiv politički i organizovani društveni odnos ka određenom spomeniku; vidljiva je kroz manifestacije koje se (ne)održavaju na i oko spomenika; kroz postavku parking mjesta; uređenost vegetacije, fizičku dostupnost i brojne ostale elemente.

S druge strane, kulturno pamćenje o jednom spomeniku je manje „materijalno“ sagledivo, ali zapravo čini okosnicu današnjeg društvenog života. Kulturno pamćenje je, posebno danas, snažno oblikovano mehanizmima „korekcije“ prošlosti: selektivno izostavljanje ili sistemsko prešućivanje događaja koji se ne uklapaju u željenu sliku, preuveličavanje i/ili vađenje iz konteksta određenih segmenata događaja radi kreiranja određenih osjećanja, narativa i slično. Još jedan element snažno utiče da kulturno pamćenje danas – korekcije kulturnog pamćenja iz ne tako davne prošlosti.

Danas smo svjedoci novih tumačenja i mijenjanja kulturnog pamćenja. Rad se fokusira na identifikaciju onih elemenata koji danas utiču na kulturu pamćenja i kulturu sjećanja a vezano za Partizansko spomen groblje u Mostaru i Garavice u Bihaću. Cilj je identifikovati elemente vidljive u prostorno-planskoj dokumentaciji, razvojnim strategijama, potisnutim osjećanjima i zabranjenim sjećanjima koji izuzetno snažno utiču na samo fizičko postojanje kao i uključenje spomenika u društveni život danas. Navedeno je preduslov za definisanje koraka ka istinskoj integraciji spomenika u današnje društvo sa svom njihovom slojevitošću ali i slojevitošću onih koji ih baštine ili pored njih žive.

Spomen-ploče na Partizanskom spomen-groblju: o brojkama i natpisima

Kao neko ko je proveo tri godine istražujući biografije i sakupljajući slike palih boraca sa Partizanskog za potrebe sajta partizansko.info, cilj izlaganja mi je da se naučnoj zajednici predstave dileme i nepoznanice vezano za spomen-ploče na Partizanskom spomen-groblju, odnosno poteškoće sa sastavljanjem konačnog spiska palih boraca koji su istorijski imali spomen-ploču. Ukazaću na:

- poznate izvore u kojima se nalaze imena (podudarnosti i razlike)
- izgubljene spomen-ploče (slučaj palog borca Luke Cvitkovića)
- stanje na terenu 2018.g. nakon renovacije i prijedlog za buduću renovaciju
- primjeri grešaka iz prošlosti (duplikati, greške u natpisima, zaboravljene ploče itd.)
- važnost tačne pozicije spomen-ploče (neophodnost skeniranja terena u potrazi za grobnim kutijama - tačan broj trenutno nepoznat)
- Istorijski stilovi klesanja slova ("klesopis")
- neke osobine Bogdanovog (originalnog) klesopisa
- i dr.

Partizansko groblje u Mostaru između partikularizma i univerzalizma

Eksplzija bombe koju je nepoznati počinitelj postavio u martu 1992. godine na Partizanskom spomen-groblju u Mostaru, koje je tom prilikom znatno oštećeno, istovremeno je bila i najava rata. Ovo se ne odnosi isključivo na destruktivni rat između zaraćenih strana u oružanom sukobu okončanom 1994. godine, odnosno 1995. godine, već i na 'rat sjećanja' koji traje do danas. Tako, trideset godina nakon okončanja rata u Bosni i Hercegovini, svaka vijest o novom 'nezvaničnom nasilju' usmjerenom prema ovom jedinstvenom spomeniku Bogdana Bogdanovića, kod značajnog broja ljudi širom zemlje i svijeta i dalje izaziva zaprepaštenje, slično onom koje su 1992. godine vrlo intenzivno osjetili i autor spomenika i veliki broj Mostarki i Mostaraca.

Dugoročni nedostatak adekvatne zaštite od čestih uništavanja i problematičnog crtanja fašističkih simbola na ovom spomeniku, sigurno su neki od motiva zbog kojih su se, pored lokalnih aktivista i građana Mostara, u različitim vremenskim periodima različiti akteri uključivali u brojne, inicijative za zaštitu Partizanskog groblja u Mostaru, koje je i sam autor opisao kao svoj najkompleksniji i najraskošniji spomenik, Ipak, izvanredni arhitektonski i pejzažni ambijent Partizanskog groblja, zajedno sa univerzalnim vrijednostima koje su integrirane ne samo u ovaj memorijalni kompleks već i u cjelokupni proces - od izrade rješenja do njegove izgradnje, su upravo one vrijednosti koje ljudi različitih generacija prepoznaju i oko kojih su se na simboličan način okupile formalne i neformalne, grupne i individualne inicijative za očuvanje Partizanskog groblja u Mostaru.

U skladu s ciljevima naučne konferencije 'Partizansko groblje u Mostaru,' u fokusu ovog rada su univerzalne vrijednosti odnosno univerzalni, opštjeljudski simboli karakteristični za Partizansko groblje u Mostaru, ali i za cjelokupni Bogdanovićev rad, koji oslikavaju autorovu opredjeljenost za opštjeljudsko pretpostavljeno antropološko sjećanje.

mr Mare Janakova Grujić, istoričarka umetnosti, kustos, Centar za istraživanje i valorizaciju graditeljskog nasleđa „VAM“ Beograd

Uloga i mesto mostarskog Partizanskog spomen-groblja u celokupnom opusu Bogdana Bogdanovića

U opusu Bogdana Bogdanovića koji broji 20 monumentalnih spomeničkih kompleksa, odnosno preko 30 izvedenih radova različitih arhitektonskih žanrova, rad pozicionira mesto i ulogu mostarskog memorijala. Period u kome je mostarsko delo osmišljavano i građeno (1960-1965), predstavlja suveren prelaz iz rane u zrelu stvaralačku fazu, tim pre što je ispunjen nastajanjem još dva izuzetno značajna dela: Memorijalnim kompleksom „Jasenovac“ i Spomen-parkom „Slobodište“. Tako, ne samo da je u ovim godinama Bogdanović izgradio mostarski akronekropolis, već je i spomenik izgradio autora – na koji način, i u kom odnosu na prethodne i potonje spomenike? Rad po prvi put prezentuje celoviti katalog Bogdanovićevih realizovanih radova.

dr Senada Demirović, arhitekt, docent, Univerzitet „Džemal Bijedić“ Mostar

Praznina kao nova vrijednost memorijalnog prostora: Arhitektura sjećanja između Bogdana Bogdanovića i savremenih digitalnih tehnologija

Ovaj rad istražuje koncept praznine („void“) kao nove prostorne i interpretativne vrijednosti u savremenim memorijalnim prostorima, sa fokusom na Partizansko spomen-groblje u Mostaru. Polazeći od Bogdanovićeve arhitekture zasnovane na arhetipskim elementima zemlje, vode, vatre i zraka, rad razmatra mogućnost uvođenja praznine kao dodatnog sloja značenja – ne kao odsustva, nego kao otvorenog prostora potencijala, individualne refleksije i novih oblika kolektivne memorije.

Poseban fokus rada usmjeren je na komparativnu analizu savremenih arhitekata i njihovih koncepata interpretacije praznine kao nove vrijednosti prostora. Kroz analizu savremenih arhitektonskih pristupa istražuje se na koji način „void“ postaje aktivni prostorni element koji omogućava fleksibilnost značenja, emocionalnu percepciju prostora i stvaranje novih odnosa između čovjeka, arhitekture i memorije. Nova vrijednost Partizanskog spomen-groblja će se ogledati u njegovoj sposobnosti da, kroz spoj Bogdanovićeve arhitekture, koncepta praznine i savremenih AI tehnologija, preraste iz statičnog memorijala u živi i adaptivni prostor kolektivne memorije koji kontinuirano generira nova značenja, emocionalne veze i participativna iskustva, omogućavajući različitim generacijama da na vlastiti način interpretiraju i dožive prostor sjećanja.

prof. dr Darko Radović, arhitekt, Keio univerzitet Tokio & Arhitektonski fakultet Univerziteta u Ljubljani

Nekoliko uspomena na Bogdana, učitelja, intelektualca, stvaratelja, dobrog čovjeka od duha i duše

dr Ivan Ristić, historičar umjetnosti, Leopold muzej u Beču

Partizanska nekropola kao urbanološki ogled u kamenu i više od toga

Misija Bogdanovićeve memorijala se ne ograničava na odavanje počta palima za slobodu i žrtvama fašizma. Smešten u gradu živih, Mostarski grad mrtvih je vanvremenski sublimat lokalne graditeljske tradicije, ali i od univerzalnog značaja za razumevanje geneze i tipologije urbanih celina. Koristeći spolije i aludirajući na ruinizam u arhitekturi manirizma i baroka – što bi se moglo protumačiti kao postmodernistički eksperiment *avant la lettre* - Bogdanović je pojmu memorijala dao šire značenje: sećati se, znači promišljati sudbinu grada i njegovih žitelja.